Tangirova Nazokat Kayumovna
Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va harbiy aloqa instituti

QISHLOQ XO‘JALIGI YERLARINING DEGRADATSIYASINI BAHOLASH VA ULARNI MUHOFAZA QILISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligi yerlarining degradatsiya jarayonlarini baholash, degradatsiyaga uchragan yerlarni muhofaza qilish hamda ulardan samarali foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Yer resurslarining iqtisodiy qiymati nafaqat ularning maydoni, balki tuproq unumdorligi, meliorativ holati, ekologik barqarorligi va ishlab chiqarish salohiyati bilan belgilanadi. Shu sababli yer tuzish loyihalarida yerlarning sifat holatini iqtisodiy baholash bilan integratsiyalashgan holda hisobga olish zarur. Tadqiqotda qishloq xo‘jaligi yerlarini degradatsiya darajasiga ko‘ra guruhlash, ulardan foydalanish rejimini differensiallashtirish, yuqori unumdor yerlarni saqlash va degradatsiyaga uchragan yerlarni qayta tiklash bo‘yicha tashkiliy-iqtisodiy mexanizm taklif etilgan. Shuningdek, degradatsiya darajasini baholashda tuproq unumdorligi, bonitet balli, meliorativ holat va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini birgalikda qo‘llash zarurligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: yer resurslari, yer tuzish, yer degradatsiyasi, qishloq xo‘jaligi yerlari, tuproq unumdorligi, iqtisodiy baholash, yerlarni muhofaza qilish, yer boniteti, meliorativ holat, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm.

KIRISH

Yer resurslari mamlakatning muhim tabiiy-iqtisodiy boyligi bo‘lib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy vositasi hisoblanadi. Yerning ishlab chiqarish jarayonidagi o‘rni uning cheklanganligi, boshqa ishlab chiqarish vositalari kabi qayta

yaratilmasligi va undan noto‘g‘ri foydalanish natijasida tabiiy hamda iqtisodiy xususiyatlarining yomonlashishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan uzoq muddatli va samarali foydalanish uchun yer maydonining o‘zi bilan bir qatorda uning sifat ko‘rsatkichlarini ham hisobga olish zarur. Tuproq unumdorligining pasayishi, eroziya, sho‘rlanish, zichlashish, cho‘llanish va boshqa degradatsiya jarayonlari yerning ishlab chiqarish salohiyatini kamaytiradi. Buning natijasida hosildorlik pasayishi, ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi va yerning iqtisodiy qiymatining kamayishi kuzatilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksida yerlarni muhofaza qilish ulardan oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini tiklash va oshirish, zararli antropogen ta’sirlardan himoya qilishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy va texnologik tadbirlar tizimini o‘z ichiga olishi belgilangan.

Shuningdek, mamlakatda yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashish, degradatsiyaga uchragan yerlarni qayta tiklash va tuproq unumdorligini saqlash bo‘yicha davlat siyosati shakllantirilmoqda. 2022-yildagi tegishli qarorda yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirish, degradatsiyaga uchragan yerlarni qayta tiklash vazifalari belgilangan.

2024-yilda qabul qilingan PQ-71-son qarorda esa qishloq xo‘jaligi yerlari degradatsiyasiga qarshi kurashish, tuproqdagi gumus miqdori va unumdorligini oshirishni qo‘llab-quvvatlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Shu jihatdan, yer tuzish va yerlarni loyihalash jarayonida degradatsiyaga uchragan yerlarni aniqlash, ularning iqtisodiy qiymatini baholash va foydalanish rejimini belgilash bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli tahlil, taqqoslash, iqtisodiy-statistik tahlil, ekspert baholash, yerlarning sifat ko‘rsatkichlarini guruhlash hamda iqtisodiy baholash usullaridan foydalanish taklif etiladi.

Qishloq xo‘jaligi yerlarining degradatsiya darajasini kompleks baholash uchun quyidagi umumlashtirilgan indeksdan foydalanish mumkin:

$$DI = w_1D_1 + w_2D_2 + w_3D_3 + w_4D_4$$

bu yerda:

DI — yer degradatsiyasining kompleks indeksi;

D_1 — tuproq unumdorligi pasayish ko‘rsatkichi;

D_2 — sho‘rlanish yoki meliorativ holat ko‘rsatkichi;

D_3 — eroziya va boshqa fizik degradatsiya ko‘rsatkichi;

D_4 — iqtisodiy samaradorlikning pasayish ko‘rsatkichi;

w_1–w_4 — tegishli ko‘rsatkichlarning vazn koeffitsiyentlari.

Mazkur indeks yordamida yerlarni shartli ravishda yuqori, o‘rta va yuqori degradatsiya xavfiga ega guruhlarga ajratish mumkin.

Bunda muhim jihat shundaki, degradatsiya faqat ekologik muammo sifatida emas, balki iqtisodiy muammo sifatida ham baholanadi. Chunki yer sifatining pasayishi hosildorlik va daromadning kamayishiga, ishlab chiqarish xarajatlarining oshishiga va yerning kelajakdagi foydalanish qiymatining pasayishiga olib keladi [8].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yerlarning iqtisodiy qiymatini aniqlashda tuproq boniteti, unumdorlik, meliorativ holat, joylashuv, suv bilan ta’minlanganlik, infratuzilmaga yaqinlik va degradatsiya darajasi kabi omillarni birgalikda hisobga olish maqsadga muvofiq.

Shartli ravishda yerning iqtisodiy qiymatini quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

$$YIQ = B \times K_u \times K_m \times K_e$$

bu yerda:

YIQ — yerning nisbiy iqtisodiy qiymati;

B — bonitet balli;

K_u — unumdorlik koeffitsiyenti;

K_m — meliorativ holat koeffitsiyenti;

K_e — ekologik va degradatsiya holatini hisobga oluvchi koeffitsiyent.

Mazkur yondashuvning asosiy afzalligi shundan iboratki, yuqori bonitetga ega bo‘lgan, biroq degradatsiya jarayoni kuchayib borayotgan yerlar ham alohida nazorat obyektiga aylanadi.

Yerlarni quyidagi guruhlarga ajratish taklif etiladi:

I — Yuqori unumdor — Kuchaytirilgan muhofaza

II — Barqaror unumdor — Oqilona foydalanish

III — Degradatsiya xavfi mavjud — Profilaktik tadbirlar

IV — Degradatsiyaga uchragan — Tiklash va cheklangan foydalanish

V — Kuchli degradatsiyalangan — Konservatsiya yoki rekultivatsiya

Bunday differensial yondashuv barcha yer maydonlariga bir xil talab qo‘llash o‘rniga, ularning real sifat holatidan kelib chiqib foydalanish rejimini belgilash imkonini beradi.

O‘zbekiston qonunchiligida degradatsiyaga uchragan, kam mahsuldor va ayrim boshqa toifadagi qishloq xo‘jaligi yerlarini konservatsiya qilish tartibi ham belgilangan. Mazkur tartib degradatsiyaga uchragan yerlarni alohida boshqarish zarurligini ko‘rsatadi [7].

Shu sababli yer tuzish loyihalarida degradatsiyaga uchragan yerlar bo‘yicha quyidagi ketma-ketlikni qo‘llash maqsadga muvofiq:

yer monitoringi → degradatsiyani aniqlash → iqtisodiy baholash → foydalanish rejimini belgilash → muhofaza yoki tiklash loyihasini ishlab chiqish → iqtisodiy rag‘batlantirish → qayta monitoring.

Bunda yuqori unumdor yerlarni saqlash alohida ahamiyatga ega. Chunki yuqori sifatli qishloq xo‘jaligi yerlarining boshqa maqsadlarga o‘tkazilishi yoki noto‘g‘ri foydalanilishi nafaqat mavjud ishlab chiqarish hajmiga, balki kelajakdagi iqtisodiy salohiyatga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Yer kodeksining 82-moddasida yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni iqtisodiy rag‘batlantirish yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va

ijarachilarning tuproq unumdorligini saqlash va tiklashdan manfaatdorligini oshirishga qaratilishi belgilangan.

Shundan kelib chiqib, iqtisodiy mexanizmni uchta asosiy yo‘nalishda shakllantirish mumkin:

1. Rag‘batlantirish. Tuproq unumdorligini oshiruvchi va degradatsiyani kamaytiruvchi tadbirlarni amalga oshirayotgan xo‘jaliklarni iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash.

2. Cheklash. Degradatsiya darajasi yuqori bo‘lgan yerlar uchun foydalanish rejimini kuchaytirish va yerning sifatini yanada yomonlashtiruvchi faoliyatlarga nisbatan cheklovlar qo‘llash.

3. Tiklash. Degradatsiyaga uchragan yerlarni qayta foydalanishga jalb qilishdan oldin meliorativ, agrotexnik va boshqa tiklash tadbirlarini amalga oshirish.

Mazkur mexanizmning asosiy maqsadi yer foydalanuvchisini jazolash emas, balki yerning iqtisodiy qiymatini uzoq muddat davomida saqlashga manfaatdor qilish bo‘lishi kerak.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi yerlarining degradatsiyasini faqat ekologik muammo sifatida ko‘rib chiqish yetarli emas. Degradatsiya jarayonlari yerning ishlab chiqarish salohiyati, hosildorligi, xarajatlari va natijada iqtisodiy qiymatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli yer tuzish va yerlarni loyihalashda yerlarning sifat holatini iqtisodiy baholash bilan birlashtirish zarur. Yerlarni degradatsiya darajasiga ko‘ra guruhlash, ulardan foydalanish rejimini differensiallashtirish va muhofaza tadbirlarini yer tuzish loyihalarining tarkibiy qismiga aylantirish taklif etiladi.

Tadqiqotda taklif etilgan “monitoring – baholash – guruhlash – foydalanish rejimi – muhofaza – iqtisodiy rag‘batlantirish – qayta monitoring” tizimi qishloq xo‘jaligi yerlaridan barqaror foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi sifatida qo‘llanishi mumkin.

Mazkur yondashuvning ilmiy ahamiyati yer degradatsiyasini ekologik ko‘rsatkichlar bilan cheklab qo‘ymasdan, uni yerning iqtisodiy qiymati va yer tuzish loyihalarini takomillashtirish bilan bog‘lashdan iborat.

Amaliy jihatdan esa ushbu yondashuv yuqori unumdor yerlarni saqlash, degradatsiyaga uchragan yerlarni aniqlash, ulardan foydalanish bo‘yicha cheklov va muhofaza choralarini asoslash hamda yer foydalanuvchilarini tuproq unumdorligini saqlashga iqtisodiy jihatdan rag‘batlantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. 30.04.1998.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.06.2022-yildagi PQ-277-son qarori. “Yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 13.02.2024-yildagi PQ-71-son qarori. “Qishloq xo‘jaligi yerlari degradatsiyasiga qarshi kurashish, tuproqning gumus miqdori va unumdorligini oshirishni qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.12.2020-yildagi 791-son qarori. “Qishloq xo‘jaligi yerlarini konservatsiya qilish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”.

5. FAO. Soil and land resources management bo‘yicha metodik materiallar.

6. Land degradation, soil fertility and sustainable land management bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar.

7. Yuldoshev, J. (2025) Roller of unmanned aerial vehicles in agricultural crop vegetation, Экономика и социум, №2-1 (129), pp. 715–725.

8. Yo‘ldoshev, J. (2026) Milliy geoportalni sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida takomillashtirish va optimallashtirish (O‘zbekiston misolida), Natsciences.uz – Topical Issues of Natural and Applied Sciences, Vol. 2, №1, pp. 19–24.